

АНАЛІЗ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ І СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Ганна Єрмак

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті наведено погляди вітчизняних учених на специфіку морального виховання. Висвітлено тенденції формування педагогічних орієнтирів щодо морального виховання в конкретний історичний період. З'ясовано, що найважливішим елементом у сучасній системі морального виховання є впровадження духовних цінностей на ґрунті православної культури.

Ключові слова:

моральне виховання; моральна свідомість; педагогічна діяльність; суспільство.

Аннотация:

Ермак Анна. Анализ нравственного воспитания в работах советских и современных исследователей: исторический аспект.

В статье приведены взгляды ученых относительно специфики нравственного воспитания. Раскрыты тенденции формирования педагогических ориентиров в сфере нравственного воспитания в конкретные исторические периоды. Выяснено, что важнейшим элементом в современной системе нравственного воспитания является внедрение духовных ценностей на основе православной культуры.

Ключевые слова:

нравственное воспитание, моральное сознание, педагогическая деятельность, общество.

Resume:

Yermak Hanna. Analysis of moral education in the works of Soviet and contemporary researchers: historical aspect.

The article considers different views of scientists on moral education. It also reveals trends of pedagogical guidelines formation in moral education in specific historical periods. It was found out that the introduction of spiritual values based on Orthodox culture is the most important element in the modern system of moral education.

Key words:

moral education, moral consciousness, teaching activities, society.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української держави дуже важливим є формування полікультурного знання. З-поміж основних завдань педагогів найважливішим також є формування морального світогляду молодого покоління, оскільки це є гарантією підвищення моральної культури суспільства. Успішність роботи вчителів із розв'язання соціально-педагогічних проблем тісно пов'язана з розв'язанням проблеми морального виховання у взаємозв'язку з духовним становленням особистості. Необхідною умовою впровадження морального виховання серед молоді є урахуванням історичного освітнього досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний унесок у теорію морального розвитку особистості зробили такі вчені, як І. Бех, Г. Васянович, С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Сухомлинська, П. Щербань.

Проблемам морально-релігійного виховання особистості присвячені праці таких науковців, як М. Євтух, О. Каневська, Ю. Підборський, О. Ярмоленко.

Формулювання цілей статті. Мета статті – висвітлити погляди радянських і сучасних дослідників на сутність морального виховання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Різні історичні періоди характеризувалися своїми поглядами на процес морального виховання, що сприймалися як орієнтир у педагогічній діяльності.

Важливим завданням морального виховання людини в радянський період було формування активної життєвої позиції особистості, що була спрямована на формування свідомого ставлення

до громадського обов'язку в дусі комуністичної ідейності та моральності. Серед представників радянського періоду, що займалися проблемою морального виховання, були Ю. Бабанський, А. Гусейнов, Б. Лихачов, І. Харламов.

Так, Ю. Бабанський передбачав тісний взаємозв'язок морального виховання молодого покоління з ідейно-політичним та трудовим. Його позиція щодо визначення поняття моральне виховання базувалася на матеріалістичних, науково обґрунтованих поглядах, що відкидали віру в Бога, надприродні сили і будь-яку релігію [8].

І. Харламов розглядав поняття «моральне виховання» як процес, що здійснюється у декількох напрямках. Першим було ставлення людини до ідеології і політиці держави (відданість соціалістичної ідеології, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, непримиренність до ворогів миру і свободи народів). Другий напрям висвітлював позицію ставлення особи до Батьківщини (любов до соціалістичної Батьківщини та непримиренності до національної і расової неприязні). Третій напрямок морального виховання характеризувався автором як ставлення людини до праці (сумлінна праця на благо суспільства і боротьбу з порушеннями трудової дисципліни). Наступним напрямом було ставлення до громадського майна і матеріальних цінностей (турбота кожної людини про збереження і збільшення громадського майна та дбайливе ставлення до природи). Останнім напрямом морального виховання, на переконання автора, було ставлення до себе й до інших людей, що

охоплювало такі поняття, як високе усвідомлення громадянського обов'язку, чесність, правдивість і моральна чистота, колективізм і товариська взаємодопомога, взаємна повага у сім'ї і турбота про виховання дітей [11, с. 90].

З позиції історії культури висвітлював поняття «моральне виховання» А. Гусейнов. На його думку, у професійній педагогічній діяльності всі спроби інтерпретувати моральне виховання як особливий напрям поряд із фізичним, естетичним та іншими видами, так чи інакше мають цілий ряд труднощів, які неможливо усунути. Моральне виховання – це такий виховний процес, що передбачає наявність вихователів, які відрізняються від інших людей своїми високими моральними якостями. Але, як стверджував А. Гусейнов, виникає справжній парадокс: та людина, яка має підстави для навчання моральних принципів, ніколи не стане вчителем моралі. Характерною рисою дійсно моральної людини є саме те, що вона відчуває незадоволеність собою, унаслідок чого не може, безумовно, брати на себе роль учителя моралі. Якщо людина вважає себе гідною цієї ролі, це якраз і доводить, що вона до цієї ролі непридатна і їй ніколи не можна доручити моральне виховання особистості. На думку автора, людина може впливати тільки на свій власний моральний розвиток, за допомогою культивування своєї поведінки і певних вчинків, що стануть моральні риси характеру. Тільки за допомогою вчинків і власного прикладу, на думку автора, людина може мати моральний вплив на інших людей [9].

Відомий науковець Б. Лихачов у своїй роботі характеризував поняття «моральне виховання» як напрям виховної роботи, що здійснюється у процесі повсякденних моральних відносин у суспільстві. Цей процес, як вважає автор, сприяє формуванню у дітей «звичного моральної свідомості, звичних дій і поведінки, приводить до розвитку морального мислення і здатності прийняття відповідального вибору» [5, с. 13]. Зовнішнім критерієм моральної поведінки людини він вважав виконання суспільних вимог, що існували в суспільстві. Таке моральне почуття, як совість Б. Лихачов уважав внутрішнім критерієм, здатним викликати у людини або стан морального задоволення, або моральні докори сумління у вигляді каяття і занепокоєння. Необхідно зазначити, що Б. Лихачов характеризував моральне виховання як активний життєвий процес відносин і взаємодій, що здійснюється у школі, громадських організаціях, позашкільних установах і сім'ї. Він заперечував можливість уведення релігійної складової у процес морального виховання дітей та молоді. Оскільки,

на його думку, релігійне виховання спрямоване на формування віри в існування містичних сил і веде до релігійного фанатизму [5, с. 15].

Отже, у наукових джерелах радянського періоду можна спостерігати тенденцію відсутності духовно-релігійної складової у питанні морального виховання молоді. Моральне виховання того періоду в основному базувалося на формуванні поглядів та переконань, що відбивали основні напрямки політичної системи того часу та відкидали необхідність і доцільність морального виховання з урахуванням релігійних догматів. На підставі аналізу літератури радянського періоду, ми дійшли висновку, що поняття «моральність» розглядалося в аспекті комуністичної ідеології, а отже, заперечувався вплив релігії на мораль суспільства в принципі.

Зі зміною політичного режиму на початку 90-х рр. ХХ ст. та відродженням української незалежної держави, багато дослідників звернулися до джерел народної педагогіки минулих століть, що характеризувалася залученням духовного та релігійного елементів до процесу морального виховання молоді. Питання морального виховання висвітлено у працях таких вітчизняних дослідників, як В. Безрукова, С. Гончаренко, С. Карпенчук, А. Кузьмінський, В. Кукушин, Н. Мойсеюк, В. Омеляненко, П. Щербань.

Так, С. Гончаренко трактує поняття «моральне виховання» як цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток морального почуття і формування звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. За словами автора, моральне виховання починається насамперед у сім'ї і продовжується в дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладах. Основними методами морального виховання автор вважав переконання, привчання і заохочення. Він стверджував, що цей вид виховання базується на національній самосвідомості й розвивається шляхом засвоєння національних традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм і якостей, що є регуляторами взаємовідносин у суспільстві. Як стверджує С. Гончаренко, важливим фактором у справі морального виховання молоді є формування таких понять, як любов до батьків і Батьківщини, благородне ставлення до жінки, готовність захищати слабких і піклуватися про молодших [10, с. 216].

С. Карпенчук визначає «моральне виховання» не тільки як теоретичне вивчення учнями основ моралі та формування в них моральних уявлень і понять. Цей процес, на думку автора, також охоплює і практичну сторону діяльності педагога, а саме: організацію досвіду моральної поведінки учнівської молоді

та її діяльності, що базується на вимогах моралі в суспільстві. Як твердить С. Карпенчук, за допомогою морального виховання у людини формується моральна культура, що передуює появі морального досвіду і, нарешті, моральної зрілості особистості. Розглядає автор і співвідношення понять «мораль» і «релігія». Ці два поняття, на переконання дослідниці, безпосередньо пов'язані з питанням про критерії моральності, а також мають багато загальних підстав, тому що майже усі релігії спираються на моральні цінності, які необхідні для розвитку та існування людства [3, с. 72–86].

У посібнику «Основи духовної культури» В. Безрукова розкриває поняття «моральне виховання», як процес створення належних педагогічних умов для становлення й розвитку моральних якостей особистості як стрижневих. На думку автора, мета морального виховання полягає в тому, щоб допомогти дитині виробити здатність до прийняття моральних рішень і виконання їх відповідно до моральних законів, розуміння цінності моральних правил. Моральне виховання націлене на прояв людиною почуття свободи і сприяє моральної зрілості людини, впливає на її здатність розуміти інших і співчувати їм, а також виробляти моральні мотиви поведінки. Як вважає В. Безрукова, моральне виховання містить такі необхідні форми роботи з учнями, як моральне просвітництво, моральна діяльність та виховання віри у Творця. Для досягнення результату, на думку автора, наставникам необхідно цілком присвятити себе цій справі, наслідком якої стає морально стійка особистість [1].

Зауважимо, що у навчально-методичному посібнику «Прикладна педагогіка» немає визначення поняття «моральне виховання», але П. Щербань наводить визначення понять і термінів, що стосуються до цього виду виховання. Термін «мораль» трактується як одна з форм суспільної свідомості, сукупність принципів, норм і правил, що регулюють поведінку людей» [12, с. 92]. Автор наполягає на тому, що моральне виховання формується за допомогою засвоєння етичних норм на уроках і у процесі позакласної виховної роботи. Саме тому, основними регуляторами морального виховання учнів автор вважає свідомість і досвід вихователя, а також його моральну позицію і усвідомлення обов'язку і моральних норм суспільства. Завданням і змістом морального виховання, на переконання П. Щербань, є формування національної свідомості, моральних переконань і моральних якостей особистості, таких як патріотизм, громадянська честь, гідність, взаємодопомога, дисциплінованість і духовність. Велику увагу у справі морального

виховання молоді автор приділяє сім'ї і моральній стороні життя батьків.

Дослідник В. Кукушин твердить, що моральна позиція особистості та її загальнолюдські цінності формуються в дошкільному віці і потім стають частиною характеру людини. Ось чому саме такий інститут, як сім'я, є важливим компонентом у справі морального виховання молоді. Як зазначає автор, «моральне виховання йде далі інтелектуального розвитку, хоча й починається з нього» [4, с. 201]. Учений виділяє такі типи моральних цінностей, як: універсальні (повага, чесність, співчуття, повага) і неуніверсальні (обов'язки щодо релігії, до школи, сім'ї). Автор вказує, що моральний захист дітей і молоді є актуальною проблемою ХХІ століття, розв'язання якої можна знайти тільки у взаємодії сім'ї, школи та громадськості в моральному вихованні молодого покоління. В. Кукушин наголошує: «Суспільство має захистити молоде покоління від морального занепаду, інакше таке суспільство – це країна без майбутнього» [4, с. 231]. Один із головних шляхів морально-духовного відродження суспільства дослідник вбачає у впровадженні моральної цензури на телебаченні, а також популяризації класичних духовних цінностей нації у галузі музики та літератури. Найважливішим фактором, що сприяє підвищенню рівня моральності серед підлітків, автор вважає громадські позашкільні організації.

Н. Мойсеюк розглядає моральне виховання як необхідну складову всебічно розвиненої людини. Гармонійний розвиток особистості, на переконання автора, передбачає тісний взаємозв'язок між моральним, розумовим, естетичним, трудовим і фізичним вихованням. Окрім того, автор вважає, що в основі морального виховання мають бути «релігійні цінності, свідомість, християнська мораль» [6, с. 432]. Такі загальнолюдські цінності та моральні норми, як чесність, порядність, повага до старших, що були вироблені людьми у процесі історичного розвитку, і такі нові норми, як громадянськість, патріотизм, повага до Конституції – покладені в основу морального виховання молодого покоління.

Розв'язання проблеми морального виховання молодого покоління В. Омеляненко і А. Кузьмінський бачать у введенні релігійної складової у цей процес. Вони виділяють у педагогіці такий напрям, як «релігійна педагогіка», оскільки, на їх думку, саме вона повинна займатися духовно-моральним становленням особистості [7, с. 78–79]. Автори вважають, що основною запорукою всебічного й гармонійного розвитку особистості є формування у неї певних якостей відповідно до

вимог взаємодоповнювальних складових – морального, розумового, естетичного, фізичного і трудового виховання. Досягнення необхідних результатів у справі морального виховання учнівської молоді, автори вбачають у важливості взаємодії всіх ланок суспільства, а саме – сім'ї, навчально-виховних закладів, громадських організацій, інститутів держави, православної церкви. Автори зазначають, що морально-духовне виховання протягом багатьох століть відбувалося у церкві і церковних школах. Там дитина вчилася не тільки грамоти, а й моральних норм і принципів. В. Омеляненко і А. Кузьмінський вказують на той факт, що моральне виховання молодого покоління відбувалося шляхом впливу православної віри на особистість, оскільки система моральних цінностей народу часто пов'язана з його релігійним віруванням [7, с. 133; 138].

Невіддільною частиною у справі формування світогляду молодого покоління В. Жуковський та Л. Москальова вважають саме духовно-моральне виховання, за допомогою якого є можливість визначення духовних пріоритетів людини та обґрунтування системи її цінностей. Адже саме система моральних цінностей, як твердять ці науковці, на основі християнського світогляду має лягти в основу життя дорослої людини. Основною метою духовно-морального виховання молодого покоління в навчальних закладах автори вважають «виховання в учнів культури мислення, культури спілкування, культури взаємодії та співпраці з іншими людьми» [2, с. 94]. За словами В. Жуковського та Л. Москальової, усі ці складові повинні ґрунтуватися на християнських моральних цінностях, що, так само, стають базою для формування відповідних рис характеру особистості, а саме: доброзичливості, працьовитості, любові до ближнього, співчуття. На думку авторів, зміна атеїстичних стандартів і стереотипів, на яких базувалася система виховання в радянській період, на християнські моральні цінності дає змогу сформувати новий рівень соціального та економічного життя сучасного українського суспільства.

Отже, В. Безрукова вбачає необхідність у використанні педагогічно мотивованих і морально виправданих засобів, форм і методів

впливу на молодь. С. Карпенчук підкреслює, що духовну сферу людини формує не тільки моральне виховання, засноване на релігійних цінностях, а й інтелектуальний розвиток особистості. Взаємодію соціальних інституцій сім'ї та навчальних закладів С. Гончаренко характеризує як необхідний елемент морального виховання. Такі автори, як П. Щербань та В. Кукушин, надають важливого значення моральним орієнтирам учителів, а також батьків. Н. Мойсеюк, В. Омеляненко, В. Кузьмінський розглядають необхідність взаємодії всіх соціальних інститутів – навчальних закладів, сім'ї, церкви та громадськості, в основі роботи яких повинні бути християнські цінності та християнська мораль. В. Жуковський та Л. Москальова вважають, що в сучасних умовах моральне виховання учнівської молоді повинно ґрунтуватися на традиційно християнському підході та на національних традиціях і цінностях. Зазначимо, що на підставі аналізу сучасних вітчизняних джерел можна простежити, на нашу думку, позитивну тенденцію залучення духовного та релігійного елементів до процесу морального виховання молодого покоління.

Висновки. Отже, на основі порівняльного аналізу педагогічної літератури радянського і сучасного періодів ми дійшли такого висновку: суть морального виховання в різні історичні періоди трактувалася по-різному й залежала в основному від політики уряду та настанов у педагогічній системі. Методологічні підходи до морального виховання в радянський період ґрунтувалися на науково-атеїстичних поглядах і переконаннях, що відкидали віру в Бога й релігію. Важливим елементом морального виховання для більшості сучасних педагогів і дослідників є популяризація духовних цінностей на засадах православної культури та усвідомлення значущості релігійного складника у процесі морального виховання молоді. Вважаємо, що спільною рисою двох означених історичних періодів є формування у молоді загальнолюдських моральних цінностей, таких, як честь, гідність, добро, повага до старших, любов до Батьківщини.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей системи морального виховання в Україні в ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Безрукова В. С. Основы духовной культуры (Энциклопедический словарь педагога) // [Электронный ресурс]. - Режим доступа до журн.: <http://didacts.ru/dictionary/1010/word/nravstvenoe-vospitanie>

References

1. Bezrukova, V. S. *Principles of spiritual culture (Encyclopedia for teacher)*, 2000. Retrieved from <http://didacts.ru/dictionary/1010/word/nravstvenoe-vospitanie> [in Russian].
2. Zhukovsky V. M., Moskalyova L. Y (2013). *Theory and methodology of teaching the subjects of*

2. Жуковський В. М., Москальова Л. Ю. Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування. Навчальний посібник / В.М. Жуковський, Л.Ю. Москальова. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 364 с.
3. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання / С. Г. Карпенчук. – К.: Вища шк., 1997. – 304 с.
4. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы / В.С. Кукушин. [Изд. 2-е, перероб. и доп.]. – М.: ИКЦ, МарТ, Ростов н/Д: Издательский центр МарТ, 2004. – 352 с.
5. Лихачёв Б. Т. Педагогика: Курс лекций / Б.Т. Лихачёв. – М.: Прометей, 1992. – 528 с.
6. Мойсеюк Н.С. Педагогіка: Навч. пос. для студ. вищих педагогічних закладів освіти / Н.С. Мойсеюк. – [Вид. 5-е, доп. і перероб.]. – К.: ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2007. 656 с.
7. Омеляненко В.Л., Кузьмінський А.І. Теорія і методика виховання / В.Л. Омеляненко, А.І. Кузьмінський. – К.: Знання, 2008. – 415 с.
8. Педагогика: учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. Ю. К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 607 с.
9. Российская педагогическая энциклопедия // [Электронный ресурс] Режим доступа до журн.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/russpenc/13.php
10. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
11. Харламов И.Ф. Педагогика: учебное пособие / И.Ф. Харламов. – М.: Высшая школа, 1990. – 576 с.
12. Щербань П. М. Прикладна педагогіка / П.М. Щербань. – К.: Вища шк., 2002. – 215 с. іл. – (Навч.-метод. посіб.).
- spiritual and moral character*. Tutorial. Ostrog: National University «Ostroz'ka Academy» Press. [in Ukrainian].
3. Karpenchuk, S. G. (1997). *Theory and methods of education*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian]
4. Kukushin, V. S. (2004). *Theory and methods of educational work*. Moscow: IKTS MarT, Rostov n / D: MarT Press. [in Russian].
5. Likhachev, B. T. (1992). *Pedagogy: Lectures*. Moscow: Prometey. [in Russian].
6. Moiseiuk, N. Ye. (2007). *Pedagogy: tutorial for students of pedagogical institution of higher education*. Kyiv: VAT Bilotserkivska knyzhkova fabryka. [in Ukrainian].
7. Omelianenko, V. L., Kuzminskyi, A. I. (2008). *Theory and methods of education*. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].
8. *Pedagogy: tutorial for teachers' training institutes (edited by Yu. K. Babanskiy)*. (1983). Moscow: Prosveshchenie. [in Russian].
9. *Russian pedagogical encyclopedia*. Retrieved from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/russpenc/13.php [in Russian].
10. *Ukrainian pedagogical dictionary* (edited by S. U. Honcharenko). (1997). Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
11. Kharlamov, I.F. (1990). *Pedagogy: tutorial*. Moscow: Vysshaya shkola. [in Russian].
12. Shchherban' P. M. (2002). *Applied pedagogy*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Єрмак Ганна Володимирівна

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
вул. Леніна, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна
doi:10.7905/нвмдпу.v1i12.864

Надійшла до редакції: 05.05.2014 р.

Прийнята до друку: 23.05.2014 р.